

HISTORIA

Colecția **Historia** este coordonată de
Raluca Lazarovici Vereș

Liana Lupaș

De la Gutenberg la internet

O istorie a *Bibliei* în era tiparului

Ratio et Revelatio

2022

Referenți științifici:

Francisca Băltăceanu

Monica Broșteanu

Emanuel Conțac

Redactor: Otniel Vereș

Copertă: Anamaria Toader

DTP: Paula Cionca

Tipărit la Print Expert, Oradea

© Copyright: Ratio et Revelatio, 2022

Imagine coperta I: filă din Biblia tipărită de Johannes Gutenberg

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

LUPAȘ, LIANA

**De la Gutenberg la internet: o istorie a Bibliei în era
tiparului / Liana Lupaș – Oradea: Ratio et Revelatio, 2022**

Conține index

Conține bibliografie

ISBN 978-606-9659-42-7

82.09

Editura Ratio et Revelatio

Str. Sofiei nr. 3, Oradea, Bihor, România, 410183

e-mail: office@ratioetrevelatio.com

www.ratioetrevelatio.com

CUPRINS

În loc de prefață	9
Capitolul 1	
Gutenberg și copilăria tiparului c. 1450–1500	11
Ediții ale <i>Bibliei</i> în limbile versiunilor vechi	16
Traduceri ale <i>Bibliei</i> în limbile moderne	19
Capitolul 2	
<i>Biblia</i> în secolul Reformei 1514–1599	23
Edițiile poliglote, 1514–1599	23
Ediții tipărite în limbile celor mai vechi versiuni ale <i>Bibliei</i> , 1502–1598.....	32
Traduceri ale <i>Bibliei</i> în limbile moderne ale Europei	45
Noi traduceri în limba germană, 1522–1545	46
Traduceri în limba engleză.....	51
Traduceri în limba franceză, 1523–1566.....	61
Traduceri în alte limbi vorbite în Europa	63
Capitolul 3	
<i>Biblia</i> în secolul 17 (1602–1698)	79
Ediții poliglote ale <i>Bibliei</i>	79
Ediții tipărite ale celor mai vechi versiuni ale <i>Bibliei</i>	82
Traduceri în limbi vorbite în Europa.....	85
Traduceri în limbi vorbite în afara Europei	97
Traduceri în limbi vorbite în Asia.....	99
Capitolul 4	
<i>Biblia</i> în „Secolul Luminilor” (1702–1796)	104
Ediții în limbile celor mai vechi versiuni ale <i>Bibliei</i>	104
Primele traduceri ale <i>Bibliei</i> în limbi vorbite în Europa	107
Noi traduceri în limbi vorbite în Europa	110
Traduceri ale <i>Bibliei</i> în limbi vorbite în Asia și Africa	114
Traduceri ale <i>Bibliei</i> în limbi vorbite în America	118
Capitolul 5	
Ediții și traduceri ale <i>Bibliei</i> tipărite în secolul 19	125
Primele Societăți Biblice	125
Ediții ale <i>Bibliei</i> în limbile versiunilor vechi	127
Primele traduceri ale <i>Bibliei</i> în limbi și dialecte moderne vorbite în Europa	131
Primele traduceri ale <i>Bibliei</i> în limbi vorbite în Africa, 1816–1900.....	140

Primele traduceri ale <i>Bibliei</i> în limbi vorbite în Asia, 1802–1900.....	151
Traduceri ale <i>Bibliei</i> în limbi vorbite în Oceania, 1818–1900	170
Primele traduceri ale <i>Bibliei</i> în limbi indigene vorbite în America de Nord, 1810–1876	177
Primele traduceri tipărite în limbi indigene din America Latină.....	184
Primele traduceri în volapük și esperanto, 1888–1893	190
Traduceri noi sau revizuite în limbi vorbite în Europa, 1801–1900.....	192
Ediții și traduceri noi sau revizuite în limbi vorbite în Asia	202
Ediții și traduceri noi ale <i>Bibliei</i> în limbi vorbite în America de Nord, 1804–1900	205
Ediții ale <i>Bibliei</i> destinate unor grupuri anume de cititori	206
Capitolul 6	
<i>Biblia</i> în secolul 20 și la începutul secolului 21	211
Ediții ale <i>Bibliei</i> în limbile versiunilor vechi	212
Primele traduceri ale <i>Bibliei</i> tipărite în limbi vorbite în Europa	218
Primele traduceri ale <i>Bibliei</i> tipărite în limbi vorbite în Africa	223
Primele traduceri ale <i>Bibliei</i> tipărite în limbi vorbite în Asia	249
Primele traduceri ale <i>Bibliei</i> tipărite în limbi vorbite în Oceania	270
Primele traduceri în limbi vorbite în Statele Unite sau Canada	274
Primele traduceri tipărite în limbi indigene vorbite în America Latină.....	276
Traduceri noi sau revizuite publicate după 1900	289
Traduceri noi sau revizuite în limbi vorbite în Africa	315
Traduceri noi sau revizuite în limbi vorbite în Asia	317
Traduceri noi sau revizuite în limbi vorbite în Oceania	331
Traduceri noi sau revizuite în limbi vorbite în America de Nord	332
Traduceri noi sau revizuite în limbi vorbite în America Latină	333
Epilog	339
Limbile în care s-a tipărit <i>Biblia</i>	341
Indice	
Limbi sau dialecte menționate în această lucrare	359
Bibliografie selectivă	367

În amintirea părinților mei, Ovidiu și Ștefania Lupaș

În loc de prefață

Am plecat din țară în 1984, când nu mai speram să văd prăbușirea regimului comunist în Europa. Aveam un doctorat în limbi clasice și lucrasem douăzeci și unu de ani la Institutul de Lingvistică din București. Un „tovarăș” de la Universitate mi-a prezis că nu voi găsi nicio slujbă în Statele Unite și voi ajunge „să plîng cu copilul în brațe la poarta Ambasadei” cerînd să fiu repatriată. Nu așa s-au petrecut lucrurile, bineînțeles, dar nici ușor nu mi-a fost. Eram pregătită să fac orice muncă decentă, ca să-i asigur fiicei mele pîinea cea de toate zilele și s-o pot trimite la școli bune. În primii șapte ani, am lucrat la două biblioteci de drept și am obținut masteratul în biblioteconomie de la Universitatea Columbia. Mă obișnuisem cu ideea că îmi voi petrece restul vieții profesionale printre cărți de drept și juriști, când am găsit în *New York Times*, în toamna lui 1990, un anunț pus de Societatea Biblică Americană. Căutau un bibliotecar calificat. În primele zile, nu am avut curajul să mă înscriu la concurs. Dacă nu reușeam, dezamăgirea ar fi fost prea mare. La sfatul soțului meu, am trimis totuși hîrțile necesare. Am avut noroc și mi s-a oferit mie postul. Nu l-am părăsit decît după 25 de ani și 7 luni, în august 2016, când depășisem cu aproape 10 ani vîrsta la care te poți pensiona în Statele Unite.

Societatea Biblică Americană a fost întemeiată în mai 1816 și a început să colecționeze ediții tipărite ale *Bibliei* un an mai tîrziu. Nu a urmărit niciodată să achiziționeze manuscrise. Cînd am început eu lucrul, biblioteca Societății avea peste 40.000 de texte biblice, tipărite în circa 2.000 de limbi sau dialecte. În lume nu existau decît două alte colecții comparabile: cea a Societății Biblice Britanice, care se află acum la Biblioteca Universității din Cambridge, și cea a Societății Biblice Germane, care se află la Stuttgart. Biblioteca Vaticanului are, desigur, un număr impresionant de manuscrise biblice, dar, din cîte știu eu, nu a publicat un catalog al cărților tipărite pe care le deține și, în consecință, nu se poate aprecia cît de multe traduceri moderne ale *Bibliei* posedă.

Cînd am intrat în depozitul de cărți al Societății Biblice Americane, am rămas uluită în fața zecilor de rafturi pe care erau așezate exemplare ale unei singure cărți. Am avut pentru prima dată o reprezentare vizuală a importanței pe care o are *Biblia* pentru civilizația noastră. Vedeam un singur text în sute de limbi de care eu nu auzisem pînă atunci, un singur text tipărit cu multe sisteme de scriere pe care nu le înțelegeam. M-am întrebat dacă în colecția de care urma să mă ocup exista și prima *Biblie* tipărită în limba română. Da, am găsit-o imediat. Atunci am deschis

pentru prima dată *Biblia* tipărită la București, în anul 1688. M-am uitat după *Biblia* lui Gutenberg și nu am găsit-o. În depozitul de carte rară nu se aflau decât patru file din prima carte tipărită vreodată. Nu-mi venea să cred că pot lua de pe raft orice carte fără să cer voie nimănui. Toate cărțile Societății Biblice erau acum cărțile „mele”. Îmi dădeam seama că aveam obligația morală și profesională să aflu cât mai multe despre textul lor și despre oamenii care l-au editat, tradus sau tipărit.

În calitatea mea de „Curator al Colecției de Scripturi”, am făcut cunoștință cu toate cărțile din colecția mea și m-am împrietenit cu fiecare în parte. Am adăugat la fondurile existente în jur de 13.000 de publicații noi și am acceptat, cu durere în suflet, să trimit în Brazilia 11.000 de dublete și retipăriri. Am organizat expoziții și am publicat cataloage și broșuri. Cu timpul, am înțeles că aveam în colecție aproape toate cărțile pe care ar trebui să le menționeze o istorie a *Bibliei* în epoca tiparului și că experiența pe care o acumulasem m-ar putea ajuta să redactez o narațiune coerentă. Textul de față este, în același timp, un dar pe care vreau să-l fac cărților mele, în momentul în care mă despart de ele, și o încercare de a vorbi despre ele compatrioților mei, în limba mea maternă. Ar fi imposibil să menționez fiecare carte sau fiecare limbă. Voi încerca să amintesc cât mai multe, și alegerea mea va fi, fără îndoială, subiectivă. Mă voi opri cu precădere asupra edițiilor care conțin măcar un *Testament*, dacă nu chiar textul integral al *Bibliei*, și voi încerca să ilustrez și răspândirea geografică a traducerilor făcute de misionarii creștini.

Nu pot încheia aceste rînduri fără să mulțumesc încă o dată prietenelor care mi-au citit manuscrisul și m-au ajutat să-i dau forma finală: doamnele Elena Maria Schatz, Liliana Ruxăndoiu, Mariana Neț, Francisca Maria Băltăceanu și Monica Broșteanu.

Capitolul I

Gutenberg și copilăria tiparului c. 1450–1500

Cartea înainte de era tiparului

Înainte de jumătatea secolului 15, toate cărțile care circulau în Europa erau copiate de mână, iar cei mai mulți copişti erau călugări. Scrisul făcea parte din îndatoririle vieții monahale, dar încăperile în care lucrau copişti erau prost încălzite și slab luminate. Unii copişti au lăsat pe marginile albe ale paginilor la care lucrau însemnări revelatoare pentru starea lor de spirit: „Slavă Domnului, vine seara”, a scris unul. „Am înghețat”, notează un al doilea. „Vai, mîna mea”, se plînge un al treilea. „Sfinte Patriciu din Armagh, scapă-mă de copiat!” se roagă un irlandez. Cum este și firesc, textele pe care le copiau ei nu erau lipsite de greșeli, iar greșelile se transmiteau adesea de la un exemplar la altul.

Productivitatea muncii copiştilor varia, desigur, de la individ la individ. Un fapt rămîne, oricum, evident: un copist nu produce decît un singur exemplar al textului la care lucrează. Tiparul, care poate multiplica textul într-un număr nelimitat de exemplare identice, a introdus în cultura omenirii o dimensiune cu totul nouă.

Mai mulți factori au contribuit la crearea unui climat favorabil apariției tiparului. Începînd din secolul 13, în Europa, nivelul de trai al populației tinde să crească, iar procentajul celor care știu să scrie și să citească se ridică și el. Tot în secolul 13, apar și primele universități. Acești factori duc la crearea unei piețe de carte în continuă dezvoltare. Inovații de natură tehnică au înlesnit apariția primelor ateliere tipografice.

În Europa, primele mori de hîrtie au apărut în ultimul deceniu al secolului 14. Tehnica prelucrării hîrtiei a fost descoperită în China și s-a răspîndit în lumea creștină prin intermediul arabilor. Spre deosebire de pergament, care se obține din piei de animale, hîrtia se obține din fibre vegetale (în, cînepă, bumbac) sau lînă. Fibrele vegetale sînt mai ieftine decît pieile de animale și se prelucrează mult mai ușor. În plus, hîrtia absoarbe cerneala mai ușor decît pergamentul. Ne putem aștepta ca producția anuală de hîrtie să depășească cu mult producția anuală de pergament. Cîtă vreme cărțile erau copiate de mână și copişti nu produceau decît un exemplar o dată, pergamentul putea acoperi nevoile lor. Tipografii, care imprimă în același timp mai multe exemplare ale aceleiași cărți, au toate motivele se prefera hîrtia.

Apariția tiparului a fost facilitată și de progresul pe care l-a făcut tehnica prelucrării metalelor la începutul secolului 15. Atunci s-a

redescoperit în Europa arta turnării bronzului, pe care anticii o cunoșteau, dar Evul Mediu o pierduse.

Gutenberg și prima carte tipărită, c. 1455

Avem foarte puține date sigure despre viața lui Gutenberg. Johannes Gensfleisch zum Laden zum Gutenberg, ca să cităm numele lui complet, s-a născut la Mainz, cândva între anii 1394 și 1399, și a murit sărac, în anul 1468. Înainte de a deveni omul care a inventat tiparul, Gutenberg a fost meșter bijutier și a învățat să facă mici obiecte din aur sau alte metale. În urma experienței căpătate ca bijutier, Gutenberg a avut ideea să creeze matrițe și să toarne literele metalice pe care avea să le folosească la tipărit.

Texte imprimate cu ajutorul unor plăci gravate, care funcționau ca niște ștampile, au circulat în China cu mult înainte de Gutenberg. Procedul era însă foarte laborios, iar plăcile, desigur, nu puteau fi refolosite pentru a imprima alt text. În schimb, literele pe care le-a turnat Gutenberg se pot combina și reutiliza la nesfârșit. Presa pe care a folosit-o el pentru a transfera cerneala de pe literele de metal pe hîrtie nu era, în esență, decît o replică a preseii cu care se storceau strugurii și măslinile încă din Antichitate. Gutenberg nu a inventat presa, ci i-a dat o întrebuințare cu totul nouă. Pentru a o transforma în tiparniță, el i-a adăugat un dispozitiv ingenios, care îi îngăduia să introducă hîrtia în mașină și să o scoată fără să o murdărească de cerneală.

Prima tipăritură care ne-a rămas de la Gutenberg este o filă care conține textul unei indulgențe (vezi capitolul 2, p. 46). Prima carte tipărită de el este o *Biblie* în limba latină. În octombrie 1454, umanistul Enea Silvio Piccolomini, care avea să ajungă patru ani mai târziu Papa Pius al II-lea, a văzut la tîrgul din Frankfurt mai multe coli tipărite cu textul *Bibliei* în limba latină. Specialiștii sînt de acord că fragmentele de care amintește Piccolomini într-una dintre scrisorile sale proveneau din *Biblia* latină tipărită de Gutenberg, cu 42 de rînduri pe pagină (B42). Ulterior, Gutenberg avea să tipărească pe coli de hîrtie puțin mai mici și o a doua ediție a *Bibliei* în latină, care avea numai 36 de rînduri pe pagină (B36). Cartea care a intrat în istorie ca „*Biblia* lui Gutenberg” este B42. În ambele cazuri, textul tipărit de Gutenberg este cel tradus de Sfîntul Ieronim între anii 382 și 405 și standardizat de Universitatea din Paris, în secolul 13. Acest text este cunoscut astăzi ca *Vulgata*. Sensul propriu al termenului latin este „obișnuit” sau „comun.”

Tipărirea primei *Bibliei* a necesitat investiții importante și Gutenberg a fost nevoit să-și găsească un asociat. El a împrumutat bani de la Johannes

Fust (1400–1466), un avocat din Mainz. În 1450, Gutenberg a împrumutat 800 de guldeni, probabil pentru a-și utiliza atelierul, iar în 1452–1453, a împrumutat alți 800 de guldeni, probabil pentru a cumpăra hîrtia și cerneala de care avea nevoie pentru a tipări textul biblic. În 1455, Fust i-a cerut banii înapoi și a fost, probabil, despăgubit cu exemplare ale *Bibliei*. Detaliile tranzacțiilor nu sînt clare. Cert este doar faptul că Gutenberg nu s-a îmbogățit de pe urma invenției sale.

De la bun început, Gutenberg a plănuț să publice *Biblia* ca un set de două volume *in folio*, de mărime aproximativ egală: primul se termină cu *Psalmi*, al doilea începe cu *Proverbele*. Textul latin este împărțit în cărți și capitole, dar nu include rezumatele capitolelor, care apar în multe manuscrise ale *Vulgatei*. Pentru a-l ajuta pe cititor să se orienteze într-un text atît de lung, Gutenberg a lăsat spații goale la începutul și sfîrșitul fiecărei cărți și la începutul fiecărui capitol. Conform tradiției manuscriselor, un copist specializat (așa-numitul *rubricator*) urma să adauge de mînă și, de cele mai multe ori, cu cerneală roșie, numele cărții care începea și numele cărții care se sfîrșea. Tot el adăuga și o inițială mare la începutul fiecărei cărți și una mai mică la începutul fiecărui capitol. Se știe că Gutenberg putea tipări un text în două culori. Procesul era însă anevoios și costisitor, și Gutenberg a preferat să-l lase pe *rubricator* să-și facă meseria. Ca urmare a acestei decizii, în momentul în care s-a încheiat procesul de tipărire, *Biblia* mai avea încă nevoie de unele adaosuri. Ele aveau să fie făcute de mînă, în fiecare exemplar în parte. Din acest motiv, exemplarele *Bibliei* lui Gutenberg, spre deosebire de exemplarele unei cărți tipărite astăzi, nu sînt absolut identice unul cu altul.

Gutenberg a imitat îndeaproape manuscrisele care circulau în vremea lui. De la manuscrise a copiat el forma literelor și așezarea textului în pagină, precum și numeroasele abrevieri și ligaturi pe care le întîlnim în *Biblia* lui. Abrevierile i-au îngăduit, desigur, să facă o oarecare economie de hîrtie, dar i-au îngreunat mult munca. Alfabetul latin are 21 de litere. Cel care tipărește astăzi un text latin nu folosește decît 21 de litere mici, 21 de litere mari și cîteva semne de punctuație. Cu circa 50 de semne diferite se poate tipări orice text în limba latină. Un cercetător german a inventariat toate semnele folosite în *Biblia* lui Gutenberg și a găsit circa 270 de semne diferite. Pentru fiecare dintre ele, Gutenberg a avut nevoie de o matriță diferită. Ne putem întreba de ce nu s-a mulțumit să lucreze cu circa 50 de matrițe. Singurul răspuns pe care îl pot oferi este că Gutenberg a vrut să producă o carte tipărită care să arate ca un manuscris și a fost dispus să facă eforturi considerabile ca să-și atingă ținta.

Cum funcționează, practic, sistemul adoptat de Gutenberg? Să luăm un exemplu. Cartea *Maleahi* începe cu cuvintele *Onus¹ verbi Domini* (lit. „Povara cuvîntului Domnului”). Copiștii abreviau, de regulă, cuvîntul *Dominus*, care înseamnă „Domnul”, și indicau prezența abrevierii printr-o tildă deasupra literei „n”. În felul acesta, ei cîștigau spațiu și făceau o mică economie de efort. Gutenberg îi imită și tipărește „dñi” în loc de „domini”. În felul acesta, el cîștigă trei spații, dar este obligat să adauge la inventarul său de litere un „ñ”, care nu face parte din alfabetul latin. În aceeași frază, textul latin are și prepoziția *in*, pe care Gutenberg, imitîndu-i pe copiști, o abreviază ca „î”. În acest caz, el cîștigă un spațiu, dar este silit să creeze un semn special „î”, diferit de „i”. Și exemplele pot continua aproape la nesfîrșit.

Manuscrisele nu au pagină de titlu. Multe au, în schimb, o notă adăugată de copist la sfîrșitul textului. Această notă menționează, de obicei, titlul cărții, numele autorului, numele copistului și data la care s-a terminat copierea textului. Pentru a ieși în evidență și a se diferenția de textul propriu-zis, nota este, de obicei, înscrisă într-un triunghi imaginar. Forma triunghiulară i-a adus notei numele de „colofon”, un termen preluat din greacă, unde sensul lui principal este „colină.” *Biblia* lui Gutenberg nu are nici colofon, nici pagină de titlu. Abia pe la 1470, urmașii lui Gutenberg aveau să introducă o pagină de titlu în cărțile pe care le tipăreau. Fără pagină de titlu sau colofon și fără alte informații de natură istorică, nu se poate preciza data exactă la care a ieșit de sub tipar *Biblia* lui Gutenberg. Știm însă data la care un *rubricator* din Mainz a terminat de înfrumusețat un exemplar al *Bibliei*, care se află acum la Paris: în ziua de 15 august 1456. De aici putem trage concluzia că Gutenberg terminase de tipărit marea sa operă în 1455, sau poate chiar în 1454 ori 1453.

Din scrisoarea lui Piccolomini, rezultă că *Biblia* lui Gutenberg a fost tipărită fie în 158 de exemplare, fie în 180, iar analiza filigranelor arată că s-a utilizat hîrtie provenind din patru surse diferite. Bazîndu-se pe aceste informații și pe studiul exemplarelor care au supraviețuit, specialiștii au ajuns la concluzia că Gutenberg a tipărit circa 180 de exemplare: în jur de 140 pe hîrtie și circa 40 pe pergament. Procesul de tipărire a durat trei sau patru ani, ceea ce dă o medie de 50-60 de exemplare pe an. Ne putem întreba cîte exemplare ar fi produs un copist în același răstimp. Într-o carte tipărită în 2016, Stephan Füssel afirma că un copist muncea între doi și trei ani la cele circa 1200 de pagini ale unei *Bibliei* de același format ca *Biblia* tipărită de Gutenberg. Internetul menționează mai multe persoane

¹ Ebr. *massā*? este polisemantic. Poate însemna atît „povară”, cît și „mesaj”, „ros-tire”, „profetie”. Ieronim a selectat primul înțeles. (n. red.)

care au copiat o versiune engleză a *Bibliei* în ultimii ani. Phillip Patterson a început să copieze *Biblia* în 2009, când avea 63 de ani, și a terminat, patru ani mai târziu, lucrând câte patru ore pe zi. În 2007, Freddie North a început să copieze *Biblia* cu creionul pe coli de hîrtie. A terminat după trei ani și șapte luni și a consumat 367 creioane și 1383 coli de hîrtie.

Concluziile pe care le putem trage din astfel de exemple trebuie să rămîină prudente. Eu cred că datele de care dispunem sugerează că, pe vremea lui Gutenberg, un copist nu putea produce nici măcar o *Biblie* pe an. Pornind de la această premisă, constatăm că tiparnița lui Gutenberg a fost de cel puțin 50 de ori mai rapidă decît mîna copistului.

Din cele circa 180 de exemplare tipărite de Gutenberg, 48 au supraviețuit pînă în zilele noastre, dar numai 16 sînt complete (4 pe pergament și 12 pe hîrtie). Două exemplare legate, dar foarte incomplete, au fost dezmembrate și vîndute ca file. În colecția Societății Biblice Americane se află patru file care provin din cele două exemplare martirizate. Se pare că ar exista, răspîndite prin bibliotecile lumii, cam 2.000 de file provenind din *Biblia* lui Gutenberg.

Influența textului publicat de Gutenberg asupra edițiilor ulterioare ale *Vulgatei* a fost covîrșitoare. Aproape toate edițiile tipărite în următorii 70 de ani s-au bazat pe textul lui Gutenberg, și nu pe manuscrise.

În secolul 15, au existat și voci care s-au ridicat împotriva tiparului. Federico da Montefeltro (1422–1482), duce de Urbino și bibliofil renumit, a refuzat categoric să cumpere vreo carte tipărită, spunînd că ea s-ar rușina să stea alături de splendidele manuscrise din colecția sa.

Biblia în epoca incunabilelor 1455–1500

În limbajul specialiștilor, cărțile tipărite înainte de 1 ianuarie 1501 sînt numite „incunabile”, după un cuvînt latin al cărui sens etimologic este „obiecte care se pun în leagăn” și care se traduce, de obicei, prin „scutece”. În latină, expresia *ab incunabulis* înseamnă „din cea mai fragedă copilărie”. Incunabilele reprezintă copilăria tiparului și se bucură de un loc privilegiat pe rafturile bibliotecilor și în inimile colecționarilor.

Tiparul s-a răspîndit cu iuțeala fulgerului în Europa. La începutul deceniului al optulea, ateliere tipografice funcționau nu numai la Mainz, orașul lui Gutenberg, ci și la Basel, Roma, Veneția, Paris, Nürnberg și Utrecht. La sfîrșitul secolului 15, existau cam 240 de tipografii în Europa, iar numărul exemplarelor tipărite se ridica la circa 10-12 milioane. În Principatele Române, prima carte a fost tipărită în 1508, la Tîrgoviște.

Încă din secolul 13 au circulat, în manuscris, traduceri ale *Bibliei* în cele mai multe dintre limbile vorbite în vestul și centrul Europei. Toate

aceste traduceri se bazau pe textul latin al *Vulgatei*, dar multe dintre ele nu erau decît traduceri parțiale sau parafraze ale *Bibliei*. În Franța, de pildă, a circulat așa-numita *Bible Historiale*, care cuprindea porțiuni importante din textul biblic, combinate cu fragmente din *Historia Scholastica*, lucrare scrisă de Petrus Comestor (mort c. 1178). O versiune a acestei *Bibliei* a fost tipărită pentru prima dată în 1496.

Ediții ale *Bibliei* în limbile versiunilor vechi

Ediții ale textului ebraic, c. 1477–1488

Biblia ebraică cuprinde numai cărțile care fac parte din *Vechiul Testament* în *Biblia* creștină. Toate incunabulele ebraice au fost tipărite în Italia, fie la Bologna, fie la Soncino, fie la Napoli. În 1477 a apărut, la Bologna, un comentariu al *Psalmilor* care include și textul biblic corespunzător. Psalmii, nenumerați, sînt împărțiți în cinci cărți, potrivit tradiției manuscriselor ebraice. O ediție a *Pentateuhului* a apărut la Bologna în 1482, cărțile din secțiunea *Neviim* s-au publicat, în 1485 și 1486, la Soncino, iar cărțile din grupul *Hagiographa* au apărut la Napoli, în 1487.

Atunci a devenit accesibil, în formă tipărită, textul complet al *Bibliei* ebraice. Prima ediție a *Bibliei* ebraice, tipărită ca un singur volum, a fost publicată în februarie 1488, la Soncino. Cam în aceeași vreme, familia tipografului local a adoptat numele orașului și l-a transmis din generație în generație, odată cu secretele meseriei.

Între 1477 și 1494, s-au tipărit cel puțin nouă ediții diferite ale *Bibliei* ebraice, iar două dintre ele includ și parafraza aramaică (*Targumul Onkelos* și *Targumul Jonathan*).

Ediții ale textului grec, 1480–1497

Către sfîrșitul Evului Mediu, limba greacă era aproape necunoscută în vestul Europei, iar marea ei literatură nu circula decît în traduceri latine. Abia pe la jumătatea secolului 14, umaniștii au început să se apropie de textele grecești. Lor li se datorează înființarea primei catedre de greacă la Florența, în jurul anului 1360. Refugiați greci, originari din insulele pe care pusesese stăpînire Veneția sau din teritoriile ocupate de turci, începuseră să vină în Italia încă din primele decenii ale secolului 14. Printre ei se aflau și intelectuali de vază, care aduceau cu ei manuscrise ale capodoperelor literaturii grecești. Ei au devenit primii profesori de greacă în Europa catolică. Pentru ei și pentru elevii lor, s-a tipărit, în ianuarie 1476, la Milano, prima carte în limba greacă: o gramatică redactată de Constantin Lascaris.

Bisericile și mănăstirile grecești, răspândite în teritoriile cucerite de turci și în multe alte regiuni ale Europei, nu aveau nevoie de manuale de greacă, ci de cărți liturgice. Pentru ele s-au tipărit în Italia, în ultimele decenii ale secolului 15, trei ediții liturgice ale *Psaltirii*: două la Milano, în 1480, și una la Veneția, probabil în 1497. În tradiția ortodoxă, textul integral al *Psaltirii* se recită de două ori pe săptămână în postul Paștelui și o singură dată în celelalte săptămâni. Textul este împărțit în 20 de segmente, care se numesc în greacă *kathismata* („șederi” sau „ședințe”) și în latină *sessiones*, pentru că recitarea se face șezînd, și nu în genunchi sau în picioare. Fiecare *kathisma* este împărțită în trei segmente și, după fiecare treime, se recită textul care în greacă se cheamă *Doxa* și în latină *Gloria*. Aceste diviziuni ale *Psaltirii* sînt indicate scrupulos în toate edițiile publicate în era incunabilelor.

Psaltirea liturgică greacă cuprinde mai multe texte decît originalul ei ebraic. Ea are 151 de *Psalmi*, și nu 150 ca textul ebraic, și se încheie cu cîteva texte poetice, luate din alte cărți ale *Bibliei*. În cele trei ediții tipărite înainte de 1501, aceste fragmente sînt 10 la număr, iar specialiștii le numesc „Cele 10 Ode ale Bisericii Grecești”. Colecția Societății Biblice Americane conține un exemplar din cea de a treia ediție a *Psaltirii*, cea tipărită de Aldus Manutius, la Veneția.

Aldus, al cărui nume italianesc era Teobaldo Manucci (1450–1515), a fost un strălucit umanist. El a pus în circulație ediții excelente din scriitorii greci și latini, tipărite superb, dar într-un format modest și, ca atare, accesibile și intelectualilor cu resurse financiare limitate. El a publicat 28 de ediții princeps din literatura clasică. Printre acestea se numără și prima ediție completă a operelor lui Aristotel. Voi aminti, în capitolul următor, prima ediție a *Bibliei* în greacă, tipărită în atelierul lui Aldus, după moartea acestuia. În *Psaltirea* aldină, textul a fost editat de Justin Decadyos, un grec din Corfu, născut pe la 1472. Prefața scrisă de Decadyos nu se adresează grupului de umaniști din jurul lui Aldus, ci compatrioților săi de pretutindeni. Decadyos plănuia să publice pentru ei mai multe cărți liturgice, dar nu a reușit să o facă.

În *Psaltirea* lui Aldus s-a strecurat o greșeală de tipar destul de banală: meșterii au sărit primul rînd de pe pagina care conține textul versetului 7 din *Psalmul* 71. Greșeala a fost observată numai după ce fuseseră tipărite mai multe coli. În exemplarele care conțin una dintre acele coli – printre ele se numără și cel din colecția Societății Biblice Americane –, rîndul omis a fost adăugat de mîna. În celelalte exemplare, textul omis și textul următoarelor trei rînduri au fost tipărite cu un corp de literă mai mic, ca să încapă patru rînduri în spațiul pe care l-ar fi ocupat, în mod obișnuit, numai trei.

Ediții ale textului latin, 1457–1500

În 1964, un catalog al incunabilelor din bibliotecile americane enumera 124 de ediții ale *Bibliei* sau ale unor părți din ea. Dintre acestea, 94 sînt în latină și 30 în alte limbi. Cifrele arată clar că *Vulgata* a fost un *bestseller* în secolul 16. Voi aminti mai jos numai edițiile care prezintă un interes istoric deosebit.

Prima carte tipărită care menționează atît data publicării, cît și numele celor care au publicat-o este o ediție a *Psalmilor* în limba latină. Volumul a apărut la 14 august 1457 și a fost publicat de Johann Fust și Peter Schoeffer. Numele orașului Mainz nu este menționat în carte, dar se știe, din alte surse, că cei doi editori își desfășurau activitatea la Mainz. Acolo au publicat ei și o ediție a *Bibliei* latine, care poartă data 1462.

Am menționat mai sus *Biblia* latină cu 36 de rînduri pe pagină, publicată de Gutenberg, la Mainz. Data ei nu poate fi determinată cu precizie, dar cei mai mulți specialiști cred că *Biblia* a fost publicată în 1459. Una dintre primele ediții tipărite ale *Bibliei* latine a fost publicată, la Strasbourg, de Johannes Mentelin, care avea să publice, în 1466, și o *Biblie* în limba germană (vezi mai jos p. 19). Ediția latină menționează numele orașului Strasbourg, fără să indice data publicării. Se știe însă că această dată nu poate fi posterioară anului 1460.

Toate volumele amintite mai sus au fost tipărite cu caractere gotice. Prima ediție a *Bibliei* tipărită cu caractere romane a fost publicată la Roma, în 1471, de cei doi meșteri germani care au introdus tiparul în Italia: Conrad Sweynheym (mort, probabil, în 1476) și Arnold Pannartz (mort în 1477).

Colecția de Scripturi pe care am îngrijit-o eu cuprinde 43 de incunabile: 39 în latină, trei în germană și unul în greacă. Cel mai vechi și poate și cel mai frumos dintre ele este o *Biblie* latină, înaltă de aproape 40 de cm, tipărită la Basel de Bernhard Richel. Cartea nu are nicio dată, dar știm că ea nu a putut fi tipărită după anul 1474, cînd a fost rubricat unul dintre exemplarele care au ajuns pînă la noi. Exemplarul Societății Biblice Americane a fost rubricat cu roșu, albastru și verde, probabil în Austria, și este foarte frumos legat în piele de culoare deschisă, decorată cu un desen geometric și protejată cu colțare și bumbi de metal, numiți caboșoane în literatura de specialitate. În bibliotecile medievale sau renascentiste, cărțile se păstrau, de obicei, culcate, iar caboșoanele de metal de pe coperte le fereau de contactul direct cu umezeala sau praful de pe rafturi.

Prima ediție a textului slavon, 1491

În ținuturile locuite de slavi, creștinismul a fost adus în anul 863 de doi călugări născuți la Salonic. În România, ei sînt cunoscuți ca frații

Chiril și Metodiu. În limba lor maternă, numele lor erau *Kýrillos* și *Methódios*. Cei doi misionari au început prin a crea un sistem de scriere pentru limbile slave, pornind de la alfabetul grec. Prima formă a acestei scrieri este cunoscută ca „alfabetul glagolitic”, cea de a doua, mult îmbunătățită, poartă numele fratelui mai mare și se cheamă „alfabetul chirilic”. Înainte de a porni la drum, cei doi misionari au tradus *Biblia* într-o limbă literară creată de ei, pe baza dialectelor slave vorbite în Salonic și în zonele adiacente. Această limbă a suferit unele modificări de-a lungul anilor. Ea este cunoscută astăzi ca „slavona bisericească veche”, „slavona veche”, sau numai „slavona”. Locul deosebit pe care îl ocupă Chiril și Metodiu în istoria creștinismului a fost recunoscut și de Biserica Ortodoxă, și de cea Romano-Catolică. Ambele i-au canonizat.

Timp de o jumătate de mileniu, *Biblia* slavonă a circulat numai în exemplare copiate de mână. Prima carte tipărită în limba slavonă a fost o *Psaltire*, publicată la Cracovia, în 1491. Textul complet al *Bibliei* slavone avea să fie publicat în secolul 16 (vezi mai jos, p. 44).

Traduceri ale *Bibliei* în limbile moderne

Ediții în limba germană, 1466–1490

Prima limbă modernă în care s-a tipărit textul integral al *Bibliei* a fost germana cunoscută și ca „germana de sus”, *Hochdeutsch* sau „germana standard”. Când se referă la limba germană, termenii „sus” și „jos” indică localizarea dialectelor în raport cu cursul Rinului, care izvorăște din Alpi și se varsă în Marea Nordului. Germana de sus este cea vorbită în sud, iar germana de jos este cea vorbită în nord.

Johannes Mentelin (c. 1410–1478) a tipărit prima *Biblie* germană la Strasbourg, în 1466. A fost, fără îndoială, un succes editorial. În 1470, a apărut la Strasbourg cea de a doua ediție a textului, iar în 1490, numărul total al edițiilor se ridicase la 12: trei tipărite la Strasbourg, șapte la Augsburg și două la Nürnberg. În colecția Societății Biblice Americane se află trei dintre cele 12 ediții, iar cea mai importantă dintre ele este cea publicată de Anton Koberger la Nürnberg, în 1483. Tipărită ca un set de două volume *in folio*, ea a fost cea de a noua ediție a *Bibliei* în germană și cea de a doua ediție ilustrată a textului. Prima ediție ilustrată a fost publicată de Günther Zainer la Augsburg, în 1475. Ilustrațiile din *Biblia* lui Koberger sînt identice cu cele din prima ediție a *Bibliei* în germana de jos, pe care o voi aminti în paragrafele următoare. În exemplarul „meu”, toate imaginile *Bibliei* tipărite de Koberger sînt colorate de mână, iar prima dintre ele este împodobită cu folie de aur.

Ediții în limba italiană, 1471

După germană, a doua limbă modernă în care s-a tipărit Biblia a fost italiana. Porțiuni din *Biblie* au fost traduse din latină în dialectele toscan și venețian, încă de la începutul secolului 13, iar manuscrisele lor au circulat o lungă bucată de vreme. Tiparul a pătruns în Italia în 1465 și s-a răspândit în întreaga peninsulă în următorii 10 ani. Pînă la începutul secolului 17, toate traduceri italiene ale *Bibliei* au fost tipărite la Veneția.

Colofonul primei ediții a versiunii italiene are data 1 august 1471. Volumul a fost tipărit de Wendelin din Speyer (sau Vendelino da Spira, cum îl numeau venețienii), un meșter german, care învățase meseria la Mainz. Textul a fost tradus din latină de călugărul benedictin Niccolò Malermi (c. 1422–1481).

La 1 octombrie 1471, Adam din Ambergau, un alt meșter german stabilit la Veneția, a publicat cea de a doua ediție a *Bibliei* în italiană. În această ediție, prima parte a *Vechiului Testament* reproduce versiunea manuscriselor din secolele precedente, dar textul tuturor cărților de la *Psalmi* la *Apocalipsă* este retipărit după versiunea Malermi. Se pare că Adam din Ambergau a reușit să-și procure traducerea lui Malermi numai după ce începuse să tipărească versiunea mai veche.

O traducere în limba catalană, 1478

Cea de a treia limbă modernă în care s-a tipărit *Biblia* a fost catalana. În 1478, germanul Lambert Palmart și localnicul Alfonso Fernandez de Córdoba au tipărit împreună, la Valencia, o traducere catalană a *Bibliei*, făcută de călugărul Bonifaci Ferrer, care murise în 1417. Nu se știe cîte exemplare au scos cei doi meșteri. La sfîrșitul secolului 18, din întreaga ediție nu mai rămăsese decît o singură filă. Printr-o întîmplare fericită, această filă era ultima din volum și cuprinde, pe verso, colofonul ediției. În momentul de față, fila se află la New York și este una dintre comorile pe care le deține Hispanic Society of America. Pe lîngă data publicării, colofonul menționează și numele lui Bonifaci Ferrer, și numele celui care a finanțat tipărirea *Bibliei*, bavarezul Philipp Vizlandt din Isny. Dispariția aproape totală a *Bibliei* catalane nu poate fi decît rezultatul unei distrugerii deliberate, și în spatele ei nu a putut sta decît Inchiziția. Motivele care au declanșat represaliile au rămas neclare. Traducătorul nu putea fi bănuit de erezie. Greu s-ar găsi în secolul 15 o familie mai catolică decît cea a fraților Ferrer. Vicente, fratele mai mare al lui Bonifaci, a fost canonizat în 1455. Poate că *Biblia* catalană a dispărut pentru că autoritățile ecleziastice din Spania secolului 15 nu acceptau, din principiu, nicio traducere modernă a Sfintei Scripturi.